

58ste jaargang • nr. 2 • driemaandelijks
april-juni 2022

vlaamse stam

tijdschrift voor familiegeschiedenis

Dossier: Prijzen en lonen

Omzetting van frank naar euro

Lonen in de vroegmoderne tijd

Prijzen op de vastgoedmarkt 19e eeuw

Familiekunde
Vlaanderen

Frank en euro: een handleiding

Peter Scholliers

Tallose genealogen, studenten, archivariissen, amateur-historici, numismatici, journalisten en professionele historici krijgen te maken met sommen in frank waarvan ze de huidige waarde willen kennen. Weten dat een kilo boter 1,70 frank kost in 1840, een huis verhuurd wordt aan 400 frank per jaar in 1900, de literatuurprijs 10.000 frank bedraagt in 1930, een kilo koffie 1.675 frank wordt betaald in juli 1943 of een textielarbeider 175 frank bruto per uur verdient in 1980, zegt weinig. Die sommen krijgen betekenis wanneer meer informatie beschikbaar is. Bijvoorbeeld, dat boter in 1840 30 percent duurder is dan in 1850 zegt iets over de prijs in beide jaren. Echter, een doelmatige en eenvoudige gebruiksaanwijzing ontbreekt om betekenis aan frank te geven of frank naar euro om te zetten.¹ Daaraan wil dit artikel verhelpen, hoewel het niet de diensten levert van het Internationaal instituut voor sociale geschiedenis (IISG, Amsterdam) met zijn online calculator van oude Nederlandse munten naar hedendaagse euro.² Mijn bijdrage beoogt beknopte achtergrondinformatie te geven over de frank, de inflatie en het monetaire beleid (deel 1), de wijze waarop de prijsevolutie wordt gemeten (deel 2), en wil vooral methoden aanreiken om sommen in frank vandaag te begrijpen (deel 3).³

De Belgische frank, 1832 – 2001

De Nationale Bank van België, de bankier van het land, levert een beknopte maar uitstekende blik op de geschiedenis van de frank.⁴ Het jonge België kiest in juni

1832 voor *franc* als munt en hoopt daarmee een einde te maken aan de wanordelijke circulatie van sterke en zwakke munten uit binnen- en buitenland. Een eigen munt draagt bovendien bij tot identiteitscreatie van de natie. De hoeveelheid zilver en goud van de munt wordt wettelijk vastgelegd, wat de waarde ten opzichte van de munten van andere landen bepaalt. De chaos verdwijnt niet meteen. Geleidelijk evolueert de frank van een onbekende rekenmunt naar een vertrouwde, dagelijkse munt. De waarde van de frank ten opzichte van de Nederlandse gulden, de Franse frank, de Duitse mark en het Britse pond blijft bewaard tot de Eerste Wereldoorlog. Er zijn grote prijsschommelingen, maar de frank uit 1832 is deze uit 1862, 1892 of 1912.

De scherpe inflatie tijdens de Eerste Wereldoorlog maakt voorgoed een einde aan de vaste muntpariteiten. Duitse opeisingen, ontwaarding van de Duitse mark waaraan de frank is gekoppeld, zware bevoorradingsproblemen en ongerijmd beleid hollen de waarde van de frank uit waardoor alle prijzen fors stijgen. De wapenstilstand in november 1918 laat hopen dat de vooroorlogse prijzen terugkomen, maar dat gebeurt niet. De prijzen schommelen op een hoog peil, waaraan de 'stabilisatie' van de munt in 1926 een einde moet maken, gesymboliseerd door de lancering van de belga (1 belga is 5 frank). De rust is van korte duur, want de beurscrisis van 1929 schudt de economische en financiële wereld fors door elkaar. De devaluatie van 1935 poogt weerom rust te brengen, maar nieuwe inflatie tijdens de Tweede Wereldoorlog belet dat. Na 1944 zorgt de overheid voor stabiele munten en koersen (operatie Gutt in België; internationale akkoorden gesloten in het Noord-Amerikaanse Bretton Woods). Maar ook daarna komt een einde na olieschokken en economische crises in de jaren 1970 en '80. De devaluatie van 1982 en het zogenaamde herstelbeleid pogen monetaire stormen te beperken, maar rust komt er pas met de verankering van de frank aan de Duitse mark in 1990, die de komst van de Europese munt voorbereidt. De euro vervangt de frank op 1 januari 1999 (à 40,3399 frank voor 1 euro), maar de frank verdwijnt pas definitief op 1 januari 2002. De euro geeft meer stabiliteit, wat vooral blijkt tijdens woelige tijden, zoals de bankencrisis van 2008.

Bovenstaande doet geen recht aan de rijke monetaire geschiedschrijving over België, maar verschaft onontbeerlijke achtergrondinformatie.⁵

Prijzen en de consumptieprijsindex (CPI)

Tientallen sociale wetenschappers houden zich al decennia bezig met het geduldig en nauwkeurig verzamelen van de prijzen van granen, brood, vlees, zuivel, huishuur, kleding, vervoer en nog meer goederen en diensten. Zij doen dat om kennis te vergaren over de evolutie van de waarde van de munt, de productiekost, de koopkracht van het loon en de levensstandaard, wat essentiële bijdragen zijn voor de financiële, economische en sociale geschiedschrijving. Dit onderzoek begint op het einde van de achttiende eeuw op eenvoudige wijze, maar krijgt wetenschappelijke allures in het laatste kwart van de negentiende eeuw. In de twintigste eeuw registreren officiële statistische bureaus de kleinhandelsprijzen, want de berekeningen worden moeilijker omdat de gezinsbestedingen complexer worden en er nood is aan formele en algemeen aanvaarde indicatoren van de inflatie.

Vermelden van alle studies over lonen en prijzen in België tussen 1830 en vandaag is onnodig, maar ik wil graag een saluut brengen aan de wetenschappers die met veel geduld, nauwgezetheid en frustratie reeksen van prijzen en lonen hebben verzameld. Frustratie, omdat de bronnen vaak zijn ontworpen om boekhoudkundige redenen en niet om historici te plezieren. Pas vanaf 1896 publiceert het *Arbeidsblad – Revue du travail* van het ministerie van Arbeid met regelmaat de eerste kleinhandelsprijzen van het land. Voordien is er nauwelijks interesse van officiële zijde. Pioniers zijn onder meer de academici H. Denis, E. Waxweiler, F. Michotte, M. Neiryck en de ploeg van Ch. Verlinden (J. Craeybeckx, E. Scholliers, J. Vermaut en anderen). Zij verkennen bronnen (de mercuriale of de wekelijkse gemeentelijke prijsnotering, krantenberichten, rekeningen van instellingen, ...) en methoden (inhoudsmaten, munten, indexcijfers, ...). Ze tonen de weg aan J. Blomme, Y. Segers, C. Vandenbroeke, P. Van den Eeckhout, E. Vanhoute en anderen.⁶ Al dat onderzoek leidt tot het opstellen van

reeksen prijzen van granen, aardappels, vlees, zuivel, steenkool, kaarsen, huishuur en andere goederen. Laat ik één voorbeeld nemen: brood. Geen toevallige keuze, want brood speelt tot het laatste kwart van de negentiende eeuw de hoofdrol in de bestedingen van een gemiddeld Belgisch gezin. Grafiek 1 toont de prijs van een kilo tarwebrood van 1820 tot 2020, het resultaat van noeste volharding vanwege verschillende onderzoekers. De informatie balt twee eeuwen sociale geschiedenis samen. Verlies echter niet uit het oog dat de kwaliteit van het brood verandert: het wordt eerst gemaakt van ongebuïld tarwemeel (huishoudbrood) en het wordt almaar witter (zonder zemelen en extra fijn gemalen), met als climax van witheid het beruchte Expobrood van 1958, om vanaf de jaren 1990 opnieuw bruiner te worden. Kwaliteitsverandering is een probleem waarmee elk product of dienst heeft te maken wanneer lange perioden worden beschouwd. Brood verandert weinig vergeleken met een koelkast of een auto die enorme technologische transformaties kennen.⁷ Niettemin wordt voor dezelfde invulling van een behoefte (in het voorbeeld: het eten van een boterham) een prijs betaald die doorheen de tijd kan worden gevolgd, wat grafiek 1 doet. Noem dit de *behoefteprijs*. Tussen 1820 en vandaag is een kilo brood bijna 230 keer duurder, waarvan de inflatie tijdens de Eerste Wereldoorlog de gangmaker is. Prijzen van 80 frank in de jaren 2010 camoufleren natuurlijk de lage broodprijzen voor 1914, maar de schommelingen in de negentiende eeuw zijn daarom niet minder significant.

Sociale enquêtes, romans, politiedocumenten, gemeenteraadsverslagen en wetenschappelijke literatuur melden dat de dure jaren 1846 en 1847 veel miserie brengen. Hoe groot is de ellende? Hoe is ze te verklaren? De broodprijs levert niet alleen essentiële informatie maar geeft het verleden een (grauwe) kleur. Huishoudbrood kost 0,38 fr voor een kilo in 1845, maar 0,43 fr het jaar nadien of 13 percent meer. Die stijging doet pijn maar is niet abnormal. In 1847 kost brood 0,49 fr, alweer 14 percent meer dan het jaar voordien. Die stijging leidt tot honger, dwingt mensen te zoeken naar een goedkopere woning en zet sommigen zelfs aan te stelen. Dertig jaar na deze duurtcrisis is een kilo brood slechts 0,25 fr, wat toelaat voor de eerste keer sinds zeer lang genoeg te kunnen eten. Kennis van prijzen helpt niet alleen de sociale realiteit tot leven te

1 Gebruik geen online calculators (zoals https://nl.coinmill.com/BEF_EUR.html, of <http://nuleren.be/formules/euroconverter.html>), die frank omzetten in euro, want ze houden enkel rekening met de waarde van de frank in één jaar, 1999.

2 "Waarde van de gulden versus de euro", <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php> (gezien op 10 december 2021).

3 Dank aan Erik Vloerberghs en Ken Van Loon (beiden STATBEL) voor kritische lectuur van deze bijdrage.

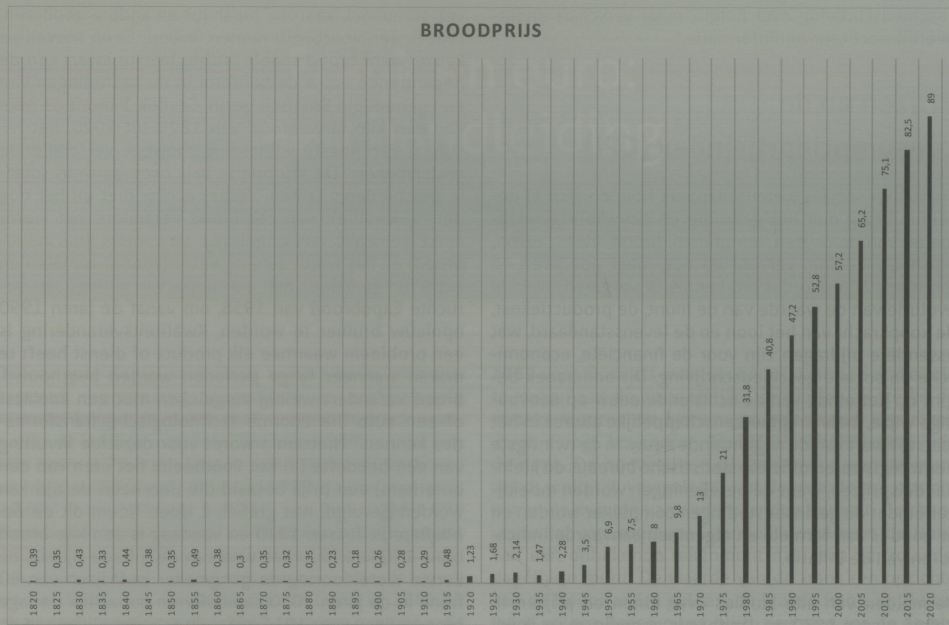
4 "Beknopte geschiedenis van de Belgische munten en biljetten", <https://www.nbb.be/nl/biljetten-en-munten/belgisch-geld/beknopte-geschiedenis-van-de-belgische-munten-en-biljetten> (gezien op 10 december 2021). De webpagina's van het Museum van de NBB bevatten eveneens informatie over de geschiedenis van de frank: <https://www.nbbmuseum.be/nl>.

5 Geïnteresseerden kunnen terecht bij werken over financiële en numismatische geschiedenis, bijvoorbeeld: E. BUYST e.a., *De Bank, de frank en de euro: anderhalve eeuw Nationale Bank van België*, Tielt, 2005; V. JANSSENS, *De Belgische frank: anderhalve eeuw gldgeschiedenis*, Antwerpen, 1976; P. KAUCH, *La Banque nationale de Belgique*, 2 vols., Brussel, 1950; F. MARAIN, *Van frank tot euro*, Tielt, 1999; H. VAN DER WEE, K. TAVERNIER, *De Nationale bank van België en het monetaire gebeuren tussen de twee wereldoorlogen*, Brussel, 1975; D. VANOVERBEEK, *De Belgische frank, 1832-2002*, Brussel, 1999.

6 Een overzicht van de historiografie van prijzen en lonen in de 19e en 20e eeuw: P. SCHOLLIERS, *The cost of living in 19th-century Belgium*, in: E. AERTS e.a. (eds), *Studia historica oeconomica. Liber amicorum Herman van der Wee*, Leuven, 1993, 221-238; Y. SEGERS, *Economische groei en levensstandaard*, Leuven, 2003, 95-98; voor het Ancien Régime: W. RYCKBOSCH, *Geld, koopkracht en*

levensstandaard, in *Tijd-Schrift*, 3/1 (2013), 77-86. Een basiswerk is Ch. VERLINDEN e.a. (eds), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen*, 4 vols., Gent, 1959-1972. Lokale tijdschriften bevatten vaak waar schatten, zoals W. RONSJIN, *De donderdagmarkt van Sint-Niklaas, 1720-1900: een reconstructie van meer dan anderhalve eeuw prijzen en handelsvolume*, *Annalen van de Koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 2012, 111-155. De bibliografie van het Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis bewijst grote diensten: https://www.rbph-btfg.be/nl_biblio.html (online vanaf 2009), net als rubriek 1.4 (Landbouweconomie, prijzen, markten) van de online bibliografie van het Centrum agrarische geschiedenis (<https://cagnet.be/page/bibliografie>).

7 Onderzoekers vangen kwaliteitsveranderingen op door het combineren van de prijs van twee goederen, waarbij het nieuwe product geleidelijk het oude vervangt.

Grafiek 1. Prijs van een kilo tarwebrood in lopende frank, 1820-2020.⁸

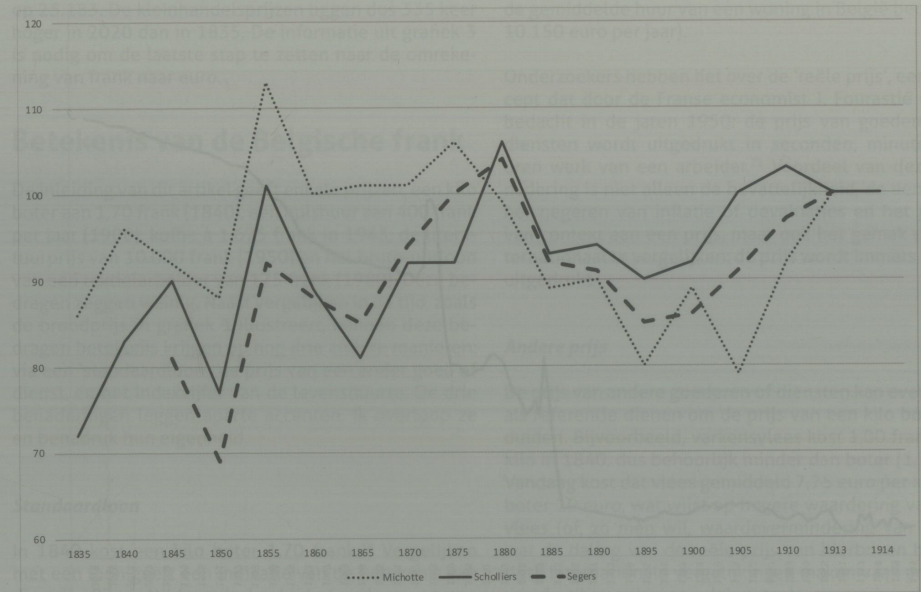
brengen, maar is ook nodig om de volgende stap te kunnen zetten: de berekening van een indexcijfer dat prijzen groepeerd van goederen en diensten die een gezin koopt (onze huidige 'index').

Een indexcijfer is abstract. Geen sprake van frank maar van indexpunten, want elke prijs staat in verhouding tot de prijs in een referentiejaar. Neem brood als voorbeeld. In 1914 kost het 0,28 frank en in 1920 1,23 frank; is 1914 het referentie- of basisjaar, dan wordt de prijs uit het jaar 1920 gedeeld door de prijs uit 1914, wat 4,393 geeft; doorgaans wordt dit cijfer met 100 vermenigvuldigd; het indexcijfer van brood in 1920 bedraagt 439 punten ten opzichte van het (basis)jaar 1914 dat gelijk is aan 100. Die oefening kan gebeuren voor meerdere prijzen. Neem bijvoorbeeld de prijsindexcijfers in 1920 (met 1914 = 100) van brood (439), melk (594), suiker (279), varkensvlees (444), schoenen (636), steenkool (217) en huur (127), tel deze cijfers op (= 2.736) en deel door het aantal noteringen (7), dan bedraagt het gemiddelde 390, wat de doorsnee prijsstijging is tussen 1914 en 1920. Dit voorbeeldje gebruikt de meest simpele berekeningswijze, maar er bestaan zeer complexe methoden met bijzonder ingewikkelde formules.

In 1936 ontwerpt F. Michotte het eerste indexcijfer van kleinhandelsprijzen in België van 1830 tot 1914.⁹ Het gebruikt prijzen van vier weldadigheidsinstellingen uit Edingen en Leuven, ontbeert enkele belangrijke uitgavenposten (zoals huur en kleding) en bevat goederen die amper worden gekocht. Bovendien houdt dit indexcijfer geen rekening met het gewicht van elk product in de gezinsuitgaven. Deze tekortkomingen wijzen op de grote moeilijkheden bij de berekening van een prijsindexcijfer. Naderhand komen er twee reeksen prijsindices voor de lange negentiende eeuw bij. De eerste heb ik berekend voor de jaren 1835 tot 1914 op basis van Gentse prijzen van voedsel, huur, kleding en verwarming, die ongeveer 80 percent van de uitgaven van een arbeidersgezin bevatten.¹⁰ Elk product krijgt een wegingscoëfficiënt op basis van het aandeel van de uitgaven in gezinsbudgetten om zo nauw mogelijk bij de realiteit aan te sluiten. Y. Segers bezorgt een alternatief indexcijfer voor de jaren 1840 tot 1913. Hij laat zich niet in met de levensstandaard van arbeiders maar met de consumptie van alle Belgen. Hij gebruikt een 'consumptiedeflator': het totaal jaarlijks verbruik (in frank)

9 F. MICHOTTE, L'évolution des prix de détail en Belgique de 1830 à 1913, in: *Bulletin de l'institut de recherches économiques*, 1935-1936, 345-357.

10 P. SCHOLLIERS, A century of real industrial wages in Belgium, 1840 - 1939, in: P. SCHOLLIERS, V. ZAMAGNI (eds), *Labour's reward*, Aldershot, 1995, 107-108.

Grafiek 2. Prijsindex (Michotte), levensduurte (Scholliers) en consumptiedeflator (Segers), 1835-1914.¹¹

van goederen en diensten in België wordt gedeeld door het verbruik in het basisjaar. Zijn goederenkorf is veel uitgebreider dan deze van Michotte of van mij: hij bevat de prijzen van voedsel, kleding, ontspanning, vervoer, medische kosten et cetera. Ondanks de verschillende bronnen en methoden tonen de drie prijsindices dezelfde trend (grafiek 2), met niettemin belangrijke afwijkingen wegens de verschillende goederenkorven.¹²

De inflatie tijdens de Eerste Wereldoorlog zet de overheid in november 1918 aan om werk te maken van het meten van de levensduurte. In heel België zijn er stakingen en betogingen. Er is overleg, maar amper soliede kennis over de prijsstijging. De eerste officiële cijfers verschijnen in mei 1919 en vergelijken met het prijspeil van april 1914. Er wordt gediscussieerd over het aantal goederen en diensten en de plaatsen van registratie van de prijzen. In februari 1920 wordt het eerste officiële indexcijfer van de kleinhandelsprijzen gepubliceerd: het enkelvoudig gemiddelde van 56 prijzen met 1914 als referentieperiode. Wegens de koppeling van de lonen en sociale uitkeringen aan het indexcijfer van kleinhandelsprijzen, de zogenaamde automatische loonindexering waarin België vandaag redelijk uniek is, zijn er regelmatig zware conflicten in de prille jaren 1920 en de jaren 1930. De kwaliteit van het indexcijfer laat dan ook te wensen over. De prijzenkorf is niet repre-

sentatief (huishuur ontbreekt, bijvoorbeeld), de prijzen worden niet adequaat genoteerd en de index zou worden gemanipuleerd (wat zeker het geval is tijdens de vroege jaren '30).¹³ In 1923 berekent het ministerie een alternatief indexcijfer met wegingscoëfficiënten en iets meer producten, maar iedereen negeert het omdat het nog minder vertrouwen wekt dan de iets oudere broer: de wegingscoëfficiënten lijken willekeurig. Ik berekende een alternatief prijsindexcijfer voor de Brusselse agglomeratie van 1919 tot 1939, met wegingscoëfficiënten en meer producten (waaronder huishuur).¹⁴ Deze reeks wijkt sterk af van de officiële Brusselse prijsindex in 1932, '33 en '34, wat de critici gelijk geeft, maar loopt redelijk parallel in de andere jaren.

Na negen aanpassingen (1939, 1955, 1968, 1976, 1984, 1991, 1998, 2006 en 2014) geldt de consumptieprijsindex vandaag als een adequate meter. De indexkorf is uitgebreid van 56 in 1920 tot 640 'getuigen' vandaag, verouderde producten worden geweerd en nieuwe opgenomen, wegingscoëfficiënten weerspiegelen het consumptiepatroon, een schakelindex wordt gebruikt om series aan elkaar te koppelen, registratieplaatsen worden aangepast en de paritair samengestelde Indexcommissie (opgericht in 1935) moet het prijsindexcijfer maandelijks goedkeuren. Van belang is dat

13 P. SCHOLLIERS, *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*, Brussel, 1985, 121-141.

14 SCHOLLIERS, *Loonindexering...*, 153-162.

Grafiek 3. Indexcijfer van de levensduurte, 1835-2021 (1913-1914=100)¹⁵

de consumptieprijsindex het jaar 1914 als basisperiode aanhoudt, wat toelaat deze reeks te verbinden met de cijfers voor de jaren 1835 – 1914.

Statbel. België in cijfers van de FOD-Economie verzorgt een webpagina met informatie over de economie van het land. Essentieel is de beschikbaarheid van een Excel-file 'De consumptieprijsindex. Historiek vanaf 1920 tot heden'.¹⁶ Dit document wordt maandelijks bijgehouden en bevat de nationale maandelijks consumptieprijsindex van januari 1920 tot en met vandaag, op de oorlogsjaren na. Zo'n lange prijzenreeks raamt de evolutie van de voortdurend veranderende levensduurte. Kwaliteitsveranderingen worden genegeerd: de *behoefteprijs* ("een brood is een brood") primeert. Het officiële indexcijfer van de levensduurte geeft geen cijfers van april 1914 tot december 1919 en van mei 1940 tot september 1946 (eigenlijk januari 1947) wegens de economische en monetaire chaos, de prijscontroles en falende ministerieel diensten. Tijdgenoten en historici vullen de lacunes aan, maar de informatie is begrijpelijkerwijze minder volledig.¹⁷

15 1835-1845 en 1914-1918: SCHOLLIERS, *Century of real industrial wages...*, 130-133; 1846-1913: SEGERS, *Economische groei...*, 622-623; 1940-1946: SCHOLLIERS, *Strijd rond de koopkracht...*, 265-267; 1920-1939 en 1947-2021: *Consumptieprijsindex vanaf 1920...*. Zie cijfers in bijlage.

16 "Consumptieprijsindex vanaf 1920 en gezondheidsindex vanaf 1994", *Consumptieprijsindex. Cijfers*. Downloads, <https://statbel.fgov.be/nl/themes/consumptieprijsindex/consumptieprijsindex#figures> (gezien op 12 december 2021).

17 P. SCHOLLIERS, *Koopkracht en indexkoppeling*. De Brusselse le-

Grafiek 3 toont bijna twee eeuwen levensduurte in België met 1913/1914 als basisperiode (=100 indexpunten). Zij is het resultaat van het aan elkaar binden van vijf reeksen: Scholliers (1835-1845), Segers (1846-1913), Scholliers (1914-1918 en 1940-1946) en de officiële prijsindex (1920-1939, 1947-2022). De enige aanpassing is alle indices dezelfde basis (1913/1914) geven. Ik kies voor de reeks van Segers omdat ze meer goederen en diensten bevat dan de reeksen van Michotte en Scholliers. Ik verkiez het officiële prijsindexcijfer boven mijn alternatieve reeks voor de jaren 1920 – 1939 omdat het niet één stad maar heel België beschouwt. Natuurlijk schort er wat aan het aan elkaar knopen van deze reeksen wegens hun verschillende samenstelling en berekeningswijze. Echter, om bedragen in frank vandaag betekenis te geven, kunnen statistische bedenkingen even terzijde worden geschoven. Om de schommelingen in de negentiende eeuw duidelijk te maken en het effect van de inflatie na 1914 te temperen, pas ik een logaritmische schaal toe die op de y-as gebruik maakt van de machten van 5 (50, 500, 5.000, ...) en niet van natuurlijke getallen (1, 2, 3, 4, ...). In 1835 bereikt het indexcijfer 75 punten (met 1913/14 = 100), in 1950 staat het op 2.744 en in 2020

vensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1925, in *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1978, 333-380; P. SCHOLLIERS, *Strijd rond de koopkracht, 1939-1945*, in: D. MARTIN, A. COLIGNON (eds), *1940 België, een maatschappij in crisis en oorlog*, Brussel, 1993, 245-273; *Belgische economische statistieken 1941 – 1950. Deel II*, Brussel, 1952, 223-224 (<https://www.nbb.be/doc/dq/n/dq3/histo/dnbb4150.pdf>).

op 25.183. De kleinhandelsprijzen liggen dus 335 keer hoger in 2020 dan in 1835. De informatie uit grafiek 3 is nodig om de laatste stap te zetten naar de omrekening van frank naar euro.

Betekenis van de Belgische frank

De inleiding van dit artikel geeft enkele prijzen: een kilo boter aan 1,70 frank (1840), een huishuur aan 400 frank per jaar (1900), koffie à 1.675 frank in 1943, de literatuurprijs van 10.000 frank (1950) en het bruto-uurloon van een textielarbeider van 175 frank (1980). Deze bedragen zeggen weinig. Naast vergelijken in de tijd, zoals de broodprijs in grafiek 1 illustreert, kunnen deze bedragen betekenis krijgen op nog drie andere manieren: via een 'standaardloon', de prijs van een ander goed of dienst, en het indexcijfer van de levensduurte. De drie benaderingen leggen aparte accenten. Ik overloop ze en benadruk hun eigenheid.

Standaardloon

In 1840 kost een kilo boter 1,70 frank.¹⁸ Vergelijken met een loon geeft een indicatie van de betekenis van die prijs. Bijna altijd wordt daarbij het uurloon van een metselaar gebruikt: het is te vinden in oude en recente bronnen en het is redelijk representatief voor industrie- en landarbeid. Bovendien beschikken meerdere landen over homogene reeksen gedurende vele jaren. Voor België bestaan uurlonen van metselaars voor elk jaar tussen 1840 en 2016, en dus kunnen deze worden gebruikt om historische prijzen context te geven.¹⁹ Ze kunnen eenvoudig worden aangevuld tot en met vandaag.²⁰ In 1840 verdient een metselaar 0,24 frank per uur. Hij moet bijgevolg 7 uur werken om zich een kilo boter aan te schaffen. Die vergelijking maakt de prijs van boter concreet. De informatie wint nog aan belang indien boterprijs en uurloon in andere jaren worden bekeken. In 1925 kost boter 17,15 frank en verdient een metselaar 3,50 frank per uur: hij moet slechts vier uur en 50 minuten werken voor een kilo boter. Vandaag koopt een arbeider een kilo boter na 40 minuten werk. Dat is een spectaculaire vermindering: ze leert dat boter in 1840 bijzonder duur is. Die oefening kan worden gedaan voor de prijs van eender welk product of dienst, hoe duur ook. Bijvoorbeeld, de huur van een huis in 1900 (400 frank per jaar; uurloon is 0,40 frank) vergt 1.000 uur werk. Ter vergelijking: vandaag is dat ongeveer 680 uur (gemiddeld netto uurloon is 15 euro en

18 G. AVONDT, P. SCHOLLIERS, *Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19e en 20e eeuw*, Brussel, 1981, 21.

19 P. SCHOLLIERS, *Le pouvoir d'achat des salariés*, in: G. Vanthemse (ed), *Les classes sociales en Belgique*, Brussel, 139-142 en 444-450. Voor een uitzonderlijk lange reeks lonen van de metselaardiende (1426-1980): C. VANDENBROEKE, *Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese, 14e-20e eeuw*, in: *Arbeid in veelvoud*, Brussel, 1988, 269-272.

20 Bijvoorbeeld via de informatie van de Bouwunie, <https://www.bouwunie.be/nl/content/lonen-bouw-PC124> (gezien op 24 januari 2022).

de gemiddelde huur van een woning in België bedraagt 10.150 euro per jaar).

Onderzoekers hebben het over de 'reële prijs', een concept dat door de Franse econoom J. Fourastié wordt bedacht in de jaren 1950: de prijs van goederen en diensten wordt uitgedrukt in seconden, minuten en uren werk van een arbeider.²¹ Voordeel van deze benadering is niet alleen de bevattelijkheid, de eenvoud, het negeren van inflatie of devaluaties en het geven van context aan een prijs, maar ook het gemak om internationaal te vergelijken: de prijs wordt immers in tijd uitgedrukt.

Andere prijs

De prijs van andere goederen of diensten kan eveneens als referentie dienen om de prijs van een kilo boter te duiden. Bijvoorbeeld, varkensvlees kost 1,00 frank per kilo in 1840, dus behoorlijk minder dan boter (1,70 fr). Vandaag kost dat vlees gemiddeld 7,75 euro per kilo en boter 10 euro, wat wijst op hogere waardering van het vlees (of, zo men wil, waardevermindering van boter, wat de daling van de reële prijs van hierboven bevestigt). Internationale vergelijkingen maken vaak gebruik van de zilverprijs, een edel metaal waaraan in vele landen de munt wordt gekoppeld. Tot 1914 is 1 frank 4,5 gram zilver waard. In 1840 kost boter dus 7,70 gram zilver. In hetzelfde jaar kost boter 9,09 gram zilver in Milaan, 9,65 gram in Parijs en 7,27 gram in Warschau.²² Het is dus goedkoper leven in België en Polen dan in Milaan of Parijs.

Het is zinvol te vergelijken met een product dat zwaar weegt in het gezinsbudget. Zeer lange tijd bepaalt brood hoe mensen eten en leven. Brood vergt een groot deel van de totale gezinsbestedingen tot diep in de negentiende eeuw. Betaalbaar brood zorgt niet alleen voor voldoende voeding, maar creëert ook wat afwisseling in het menu en de levenswijze. Duur brood doet het omgekeerde en leidt tot tekorten, eentonigheid en angst voor de dag van morgen. Dat verandert amper met de komst van de aardappel rond 1770. Pas een eeuw later begint het belang van brood af te nemen. Vergelijken met de broodprijs is bijgevolg zinvol. In 1840 kost een kilo brood 0,44 frank of 3,8 keer minder dan een kilo boter. Twintig jaar later kost boter 1,96 frank en brood 0,38 frank of 5,1 keer minder. In vergelijking met brood is boter in die periode duurder (+ 15 procent) en waardevoller geworden. Een kilo boter kost vandaag ongeveer 10 euro, een kilo brood 2,5 euro, of 4 keer minder en dat is bijna evenveel als in 1840. Vergelijken met hoge bedragen, zoals de huur van een huis, spreekt minder tot de verbeelding, maar

21 J. FOURASTIÉ, *Pouvoir d'achat, prix et salaires*, Parijs, 1977, 58-59. Zie ook "Base de données statistiques Fourastié, Statistique de prix", <https://stats.fourastie-sauvy.org/> (gezien op 14 december 2021).

22 "Main File List. Global Prices and Income Database, Ghent 1816-1925", *Global Price and Income History Group*, <https://gpih.ucdavis.edu/Datafilelist.htm> (gezien op 19 december 2021).

ook dan heeft deze aanpak zin om een impressie van de waarde van 400 frank te krijgen. In 1900 kost een brood 0,26 frank, of 3.460 keer minder dan de jaarlijkse huur van het huis. Neem de huidige prijs van een kilo brood (2,5 euro) en vermenigvuldig met 3.460, dan zou de huurprijs van dit huis 8.650 euro per jaar bedragen, of 720 euro per maand, wat die 400 frank uit 1900 betekenis geeft. Maar dat is nogal omslachtig... Er bestaan eenvoudigere methoden die bovendien correcter zijn, omdat ze meer dan één prijs gebruiken: de consumptieprijsindex. Berekeningen met de broodprijs zijn vooral zinvol als het gewicht van brood doorweegt in de totale gezinsbestedingen.

Consumptieprijsindex

Prijzen vergelijken met een standaardloon of de prijs van een ander product of dienst is nuttig bij vragen over koopkracht (reële prijzen), internationale vergelijkingen (gram zilver), rudimentair bestedingspatroon (koopkracht in kilo brood) of een zeer specifieke probleemstelling (vergelijken van huur en [ver]koopprijs van een huis, bijvoorbeeld). Deze methoden verschaffen het noodzakelijke kader om sommen in frank te duiden. Echter, wat direct een idee geeft van sommen in frank, is het omzetten naar euro van vandaag. De waardevermindering van de munt wordt immers niet gemeent aan de hand van één product of dienst, maar van een korf goederen. Werken met de consumptieprijsindex levert een betrouwbare methode. Nadeel is het ahistorisch karakter van de omzetting van frank naar euro: de context van de prijs van een product (evolutie van de prijs van het product; andere prijzen; lonen) verdwijnt immers.

De consumptieprijsindex is het vertrekpunt voor elke omzetting van frank naar huidige euro. Hij is te vinden op de website van de FOD-Economie bij het thema 'Consumptieprijsindex' (foto 1).²³ Klik op 'Cijfers', ga naar beneden tot 'Downloads' en haal de Excel-file 'Consumptieprijsindex. Historiek vanaf 1920 tot heden' van het net. Deze tabel bevat maandelijkse prijsindexcijfers van 1920 tot vandaag, met uitzondering van de oorlogsjaren. Deze prijsindices hebben elf basisjaren (1914, 1936/38, 1953 et cetera), en er komt allicht binnenkort een basisjaar bij wegens de toenemende inflatie van voorbije maanden. Open de Excel-file, negeer de 'Health index' die pas vanaf 1994 bestaat en kies de 'General index'. Ga helemaal naar beneden — het recentste jaar — en selecteer daar basisjaar 1914. Voor het jaar 2021 bedraagt het indexcijfer 25.797,53 punten (toestand in januari 2022, foto 2). Dit cijfer betekent dat de kleinhandelsprijzen in 2021 gemiddeld 258 keer zijn gestegen ten opzichte van 1914.

Ik neem de prijs van boter in 1840 als voorbeeld van de berekening van frank naar euro vandaag. Het prijsindexcijfer bedraagt 83 in 1840 (1913/14 = 100); in 2021 is het indexcijfer gestegen tot 25.797 of 310,80 keer (de prijsindexcijfers staan in de bijlage van dit artikel). Het getal 310,8 wordt vermenigvuldigd met de prijs van een kilo boter (1,70 fr), wat 528,37 geeft. Dat is de prijs van boter in 1840 in frank van 2021. Om naar euro te gaan, wordt gedeeld door 40,3399 wat 13,10 is. Vandaag kost een kilo boter zowat 10 euro, of 23 procent minder dan in 1840: dit geeft een impressie van de waarde van boter in 1840. Tabel 1 maakt die kleine opening voor alle prijzen uit de inleiding van dit artikel.

Consumptieprijsindex

Actueel Cijfers Documentatie

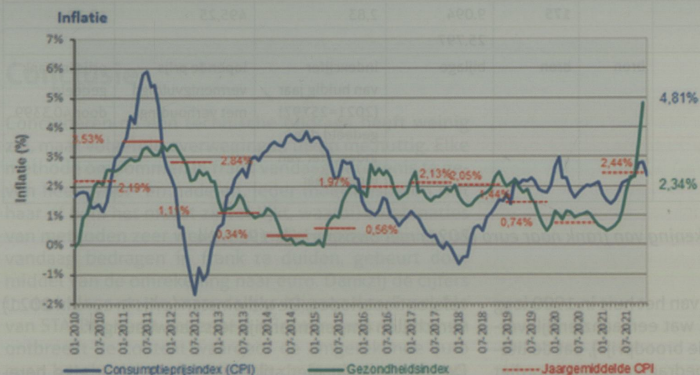
De inflatie gaat van 5,64% naar 5,71%

CONSUMPTIEPRIJZEN 23 december 2021

Consumptieprijsindex van december 2021

- De inflatie stijgt van 5,64% naar 5,71% in december, dit is het hoogste niveau sinds juli 2008, toen bedroeg de inflatie 5,90%.
- De consumptieprijsindex stijgt deze maand met 0,11 punt of 0,10%.
- De inflatie van de gezondheidsindex gaat van 4,81% naar 5,21%.
- De afgevlakte gezondheidsindex bedraagt in december 111,97 punten. De spilindex voor het openbaar ambt en de sociale uitkeringen, die vastgelegd is op 111,53, werd hierbij overschreden.
- De hoge inflatie deze maand is, zoals de afgelopen maanden, toe te schrijven aan de hoge energieprijzen. Energie kent momenteel een inflatie van 41,98% en levert een bijdrage van 3,56 procentpunt aan de totale inflatie.
- De kerninflatie, die geen rekening houdt met de prijsevolutie van de energieproducten en de onbewerkte voedingsmiddelen, bedraagt 2,53% in december tegenover 2,14% in november.
- In december werden de belangrijkste prijsstijgingen opgetekend voor de aankoop van voertuigen, private huur, huisbrandolie, vis en zeevruchten, producten voor lichaamsverzorging, elektriciteit, vakantiedorpen, buitenlandse reizen en citytrips, onderhoudsproducten en vliegtuigtickets. Aardgas, motorbrandstoffen, alcoholische dranken en fruit hadden daarentegen een verlagend effect op de index.

De inflatie bedraagt nu 5,71% tegenover 5,64% in november en 4,16% in oktober. De inflatie op basis van de gezondheidsindex bedraagt deze maand 5,21%, tegenover 4,81% in november en 3,48% in oktober. De inflatie zonder energieproducten stijgt in december tot 2,35%, tegenover 1,88% in november en 1,68% in oktober. De kerninflatie, die geen rekening houdt met de prijsevolutie van de energieproducten en de onbewerkte voedingsmiddelen, bedraagt 2,53% in december, tegenover 2,14% in november en 1,95% in oktober.

De inflatie voor voeding (inclusief alcoholische dranken) bedraagt deze maand 1,21%, tegenover 0,47% vorige maand. De inflatie van de diensten is gestegen van 2,64% naar 2,82%. De inflatie van de huur blijft stabiel op 2,27%.

Foto 1. Eerste pagina van de FOD-Economie website, met informatie over de consumptieprijsindex.²⁴

24 <https://statbel.fgov.be/nl/themas/consumptieprijsindex/consumptieprijsindex> (gezien op 23 december 2021).

23 Consumptieprijsindex. Cijfers. Indexen. Downloads. 'Consumptieprijsindex vanaf 1920 en gezondheidsindex vanaf 1994', <https://statbel.fgov.be/nl/themas/consumptieprijsindex/consumptieprijsindex#figures> (gezien op 24 januari 2022).

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
743														
744														
745														
746														
747	2021													
748	Base/Basis		1914	1936/38	1953	1966	1971	1974/75	1981	1988	1996	2004	2013	
749	Maand/Mois	1	25271,28	3474,67	837,06	644,29	541,92	395,57	256,85	189,86	154,69	134,80	109,97	
750		2	25326,43	3482,25	838,89	645,70	543,10	396,44	257,41	190,28	155,03	134,90	110,21	
751		3	25395,37	3491,73	841,17	647,46	544,58	397,52	258,11	190,80	155,45	135,26	110,51	
752		4	25480,40	3503,42	843,99	649,62	546,41	398,85	258,97	191,43	155,97	135,72	110,88	
753		5	25519,47	3508,79	845,28	650,62	547,24	399,46	259,37	191,73	156,21	135,93	111,05	
754		6	25576,92	3516,69	847,18	652,08	548,48	400,36	259,95	192,16	156,57	136,23	111,30	
755		7	25795,23	3546,71	854,41	657,65	553,16	403,77	262,17	193,80	157,90	137,39	112,25	
756		8	25928,51	3565,03	858,83	661,05	556,01	405,86	263,53	194,80	158,72	138,10	112,83	
757		9	25864,17	3556,19	856,70	659,41	554,64	404,85	262,87	194,32	158,32	137,76	112,55	
758		10	26243,34	3608,32	869,26	669,07	562,77	410,79	266,73	197,17	160,65	139,78	114,20	
759		11	26571,96	3653,50	880,14	677,45	569,81	415,93	270,07	199,64	162,66	141,53	115,63	
760		12	26597,24	3656,98	880,98	678,10	570,36	416,33	270,32	199,83	162,81	141,67	115,74	
761	Jaar/Année		25797,53	3547,02	854,49	657,71	553,21	403,81	262,20	193,82	157,92	137,41	112,26	
762														

Foto 2. Laatste pagina van de tabel "Consumptieprijsindex. Historiek vanaf 1920 tot heden".²⁵

	boter (fr)	huur (jaar) (fr)	literatuur- prijs (fr)	Koffie (fr)	uurloon (fr)	indexcijfer	verhouding	prijs in frank	prijs in euro
1840	1,70					83	310,80	528,49	13,10
1900		400				86	303,49	121.396	3.009
1930			10.000			874	29,51	295.100	7.315
1943				1.675		7.890	3,27	5.477,25	135,77
1980					175	9.094	2,83	495,25	12,28
2021						25.797			
	bron	bron	bron	bron	bron	bijlage	indexcijfer van huidig jaar (2021=25797) gedeeld door indexcijfer van lopend jaar	lopende prijs vermenigvuldigd met verhouding	prijs in frank gedeeld door 40,3399

Tabel 1. Voorbeelden van omrekening van frank naar euro (2021) met basisperiode 1913/14

De informatie leert dat de huur van het huis in 1900 laag is (amper 250 euro per maand, wat een aanzienlijk verschil is met de berekening via de broodprijs), dat de literatuurprijs in 1930 een mooi bedrag vertegenwoordigt (maar minder opbrengt dan vandaag: de twee winnaars van de Boon-prijs in 2022 krijgen elk 50.000 euro), dat koffie tijdens de Tweede Wereldoorlog onbetaalbaar is (vandaag kost een kilo koffie gemiddeld 16 euro) en dat de textielarbeider in 1980 ongeveer 8 procent minder verdient dan vandaag (bruto-uurloon: 13,30 euro).

Zo enkel prijzen na 1920 worden omgerekend, is het best referentieperioden te kiezen kort bij het jaar waarin de prijs in frank naar euro wordt omgezet. Tabel 2 herneemt twee voorbeelden uit tabel 1, maar met andere

25 Idem.

referentieperioden. De uitkomsten (prijs in euro in 2021) verschillen amper maar zijn iets nauwkeuriger.

De inflatie staat niet stil en bijgevolg moet elke berekening naar de huidige muntwaarde (euro) vertrekken met het meest recente indexcijfer van STATBEL, dus niet 2021 uit mijn voorbeeld, maar het laatst beschikbare prijsindexcijfer op het moment van de omrekening.

Mocht het nodig zijn Belgische frank om te zetten niet in euro van 2021 maar in frank van 1970 of euro van 2005, dan wordt dezelfde weg gevolgd als hierboven maar met het jaar 1971 of 2004 als referentie, wat de basisjaren zijn die het dichtst bij 1970 en 2004 liggen. Bijvoorbeeld, in 1955 kost een driegangenmaaltijd in een luxerestaurant, zonder wijn, 400 frank (tabel 3).

	literatuur-prijs (fr)	uurloon (fr)	index-cijfer 1936/38	index-cijfer 1981	verhouding	prijs in frank	prijs in euro
1930	10.000		120,18		29,51	295.142	7.316,4
1980		175		92,43	2,83	495,25	12,27
2021			3547,02	262,20			
	bron	Bron	Statbel	Statbel	indexcijfer van huidig jaar (2021) gedeeld door indexcijfer van lopend jaar (1936/38 en 1980)	lopende prijs vermenigvuldigd met verhouding	prijs in frank gedeeld door 40,3399

Tabel 2. Voorbeelden van omrekening van frank naar euro (2021) met referentieperiode 1936/38 en 1981.

	menu (fr)	index-cijfer 1971	index-cijfer 2004	verhouding	prijs in frank	prijs in euro
1955	400	65,55		1,525	610,00	
1971		100				
2004			16,28	6,142	2456,80	60,91
	bron	Statbel	Statbel	indexcijfer van 1971 of 2004 gedeeld door indexcijfer van 1955	Prijs van 1955 vermenigvuldigd met verhouding	prijs in frank gedeeld door 40,3399

Tabel 3. Voorbeeld van omrekening van frank (1955) naar frank (1970) en naar euro (2005) met referentieperiode 1971 en 2004.

Conclusie

Concluderen na een technische bijdrage heeft weinig zin, maar volgende overwegingen lijken me nuttig. Elke methode om sommen in frank vandaag betekenis te geven heeft voor- en nadelen. Ieder moet beslissen wat haar of hem het meest zinvol lijkt, waarbij combinaties van methoden zeer welkom zijn. De snelste manier om vandaag bedragen in frank te duiden, gebeurt door middel van de omrekening naar euro. Dankzij de cijfers in de bijlage en de maandelijks bijgewerkte Excel-file van STATBEL vergt dat enkele minuten werk. Niettemin ontbreekt de context waardoor de omgerekende euro even betekenisloos kan zijn als de frank uit beide vorige eeuwen.

1835	75	1875	101	1916	261	1957	3228	1998	16760
1836	74	1876	106	1917	535	1958	3269	1999	16974
1837	73	1877	103	1918	841	1959	3310	2000	17379
1838	78	1878	100	1919	374	1960	3320	2001	17808
1839	83	1879	97	1920	455	1961	3351	2002	18101
1840	83	1880	104	1921	399	1962	3400	2003	18389
1841	74	1881	100	1922	373	1963	3473	2004	18775
1842	82	1882	101	1923	428	1964	3617	2005	19297
1843	76	1883	100	1924	500	1965	3765	2006	19643
1844	73	1884	96	1925	517	1966	3922	2007	20001
1845	90	1885	92	1926	618	1967	4034	2008	20899
1846	82	1886	89	1927	785	1968	4145	2009	20888
1847	90	1887	89	1928	819	1969	4301	2010	21345
1848	72	1888	90	1929	875	1970	4469	2011	22099
1849	69	1889	90	1930	874	1971	4663	2012	22726
1850	69	1890	91	1931	797	1972	4917	2013	22979
1851	70	1891	95	1932	720	1973	5229	2014	23058
1852	77	1892	91	1933	705	1974	5926	2015	23187
1853	82	1893	86	1934	666	1975	6682	2016	23645
1854	94	1894	86	1935	654	1976	7294	2017	24147
1855	92	1895	85	1936	685	1977	7813	2018	24643
1856	93	1896	82	1937	734	1978	8162	2019	24997
1857	83	1897	83	1938	761	1979	8227	2020	25183
1858	83	1898	86	1939	769	1980	9094	2021	25797
1859	80	1899	84	1940	1120	1981	9788		
1860	88	1900	86	1941	2350	1982	10642		
1861	89	1901	87	1942	6320	1983	11457		
1862	88	1902	88	1943	7890	1984	12185		
1863	84	1903	90	1944	7850	1985	12778		
1864	83	1904	89	1945	3100	1986	12943		
1865	85	1905	91	1946	2800	1987	13142		
1866	88	1906	92	1947	2493	1988	13297		
1867	94	1907	94	1948	2861	1989	13710		
1868	96	1908	94	1949	2767	1990	14183		
1869	91	1909	96	1950	2744	1991	14639		
1870	94	1910	97	1951	3001	1992	14994		
1871	103	1911	99	1952	3027	1993	15407		
1872	104	1912	102	1953	3019	1994	15774		
1873	105	1913	100	1954	3072	1995	16005		
1874	104	1914	100	1955	3056	1996	16335		
		1915	145	1956	3129	1997	16602		

De verloning van dagloners op het Vlaamse platteland in de achttiende eeuw

Lore Helsen

Vele voorouders die op het Vlaamse platteland woon- den in de achttiende en negentiende eeuw hebben waarschijnlijk als loonarbeiders in de landbouw ge- werkt. In bevolkingstellingen van rond het einde van de achttiende eeuw stonden zo'n 20 tot 40 procent van de gezinshoofden en alleenstaanden ingeschreven als losse arbeiders in de primaire sector. Dit zijn alleen de dagloners die agrarische loonarbeid zelf als hun hoofd- beroep aangaven. Daarnaast werkten kleine, zelfstan- dige boeren soms ook als loonarbeiders op grotere landbouwbedrijven (of in de textielnijverheid) om hun inkomen uit hun eigen bedrijfje aan te vullen. Kleine boeren lieten zich in de telling toch opgeven als zelf- standige landbouwer omdat deze beroepsaanduiding meer sociaal aanzien genoot dan loonarbeid, wat leidt tot een onderschatting van het aantal dagloners in de loonarbeid. In totaal was zo de helft tot vier-vijfde van de Vlaamse gezinshoofden tewerkgesteld in de land- bouw, als loonarbeiders of als zelfstandige boer. Een aanzienlijk deel werkte wel deeltijds of voltijds als dag- loners in de landbouw.¹ De bevolking nam doorheen de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw gestaag toe, waardoor de beschikbare landbouwgrond onder steeds meer mensen verdeeld moest worden. In Oost-Vlaanderen vond zelfs bijna een verdubbeling van de bevolking plaats tussen 1700 en 1800. In West- Vlaanderen groeide de bevolking met 50 procent aan in dezelfde periode. De daaropvolgende bedrijfsversnip- pering leidde ertoe dat steeds meer plattelandsbewo- ners niet voldoende werk hadden op hun eigen, steeds kleinere boerenbedrijf en op zoek moesten naar bijkom- mende inkomsten uit bijvoorbeeld loonarbeid.² Uit de landbouwstelling van 1846 bleek dat jaarlijks in totaal meer dan 15 miljoen arbeidsdagen werden uitgevoerd door dagloners in Oost- en West-Vlaanderen in het midden van de negentiende eeuw.³

De precieze verhouding tussen voltijdse loonarbeiders en zelfstandige landbouwers, die slechts beroep deden op agrarische loonarbeid voor een aanvullend inko-

men, verschilde van regio tot regio. De beroepsstruc- tuur hing namelijk sterk samen met de agrarische be- drijfsstructuur van een gebied. Kust-Vlaanderen werd bijvoorbeeld gedomineerd door grote, commerciële landbouwbedrijven die tewerkstelling boden aan een groter aandeel landloze loonarbeiders. Rond het einde van de achttiende eeuw gaven 25 à 30 procent van de gezinshoofden in West-Vlaanderen aan zelfstandige landbouwers te zijn, terwijl 35 à 40 procent tewerkge- steld was als loonarbeider op de grote landbouwbedrij- ven in de regio. In Oost-Vlaanderen overheersten klei- nere bedrijven. Rond de overgang naar de negentiende eeuw was zo 30 à 50 procent van de bevolking er te- werkgesteld op het eigen boerenbedrijf, terwijl 10 à 35 procent voltijds als dagloner werkte.⁴

Grote landbouwbedrijven en hun rekeningen

Tellingen kunnen ons informeren over het aandeel los- se arbeiders in bevolking of het totaal aantal arbeids- dagen uitgevoerd door dagloners, maar ze laten ons in het duister over welk werk de dagloners uitvoerden en hoe ze daarvoor verloond werden. De rekeningen van grote landbouwbedrijven bevatten wel dergelijke waardevolle informatie over de arbeid en lonen van dagloners in de landbouw. De kwaliteit en inhoud van de rekeningen van landbouwers was in de achttiende eeuw erg uiteenlopend. Boeren hanteerden geen vast boekhoudkundig systeem zoals bedrijven dat vandaag doen. Ze hielden vaak simpelweg notities bij over hun inkomsten en uitgaven om openstaande schulden niet uit het oog te verliezen. Wanneer stedelijke of religieu- ze eigenaars hun boerderijen lieten uitbaten door een hofmeester, moest deze intendant zijn notities boven- dien in een latere fase verwerken tot overzichtelijke jaarlijkse rekeningen om financieel rekenschap af te leggen bij de eigenaar.

Verschillende rekeningen van hofmeesters zijn be- waard voor drie landbouwbedrijven gelegen in Knokke (1788-89), Maldegem (1712-17, 1791-93) en Wingene-

1 L. JASPERS en C. STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaan- deren op het einde van het ancien regime. Een socio-professionele demografische analyse*, Gent, 1985, 91-104; C. GYSSELS en L. VAN DER STRAETEN, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaan- deren, 1796-1815*, Gent, 1986, 101-9.

2 C. GYSSELS en L. VAN DER STRAETEN, o.c., 33-6

3 *Agriculture. Recensement général*, Brussel, 1850, 259, 563.

4 L. JASPERS en C. STEVENS, o.c., 91-104; C. GYSSELS en L. VAN DE STRAETEN, o.c., 101-9.